

İSLÂMDA KİTAP SEVGİSİ VE İLK KÜTÜPHANE *

Mahmut GÜNDÜZ

A — GİRİŞ

1 — İslâm, okumayı, öğrenmeyi, her şeyden önce insanlara farz kılan tek dindir.

Gelip geçmiş veya yaşayan diğer dinlerden hiçbirini, kutsal kitaplarında, Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi, ilme, eğitime bu derece büyük önem vererek, onu, elde etmeği teşvik etmiş, tavsiyede bulunmuş değildir.

Kur'an-ı Kerim'in ilim öğrenmeği farz kılan muhkem âyetlerinin yanı sıra, İslâmın Ümmî (okuyup, yazması olmayan) büyük Peygamberi de, söz ve davranışlarında, ilmi benimsemiş, onu, her zaman üstün tutmuştur. Bu nedenle, İslâm'da, bilginlere, ilim sahiplerine büyük değer verilmiştir.

2 — Kur'an-ı Kerim'in Hazreti Muhammed (S.A.) (570 - 632) aracılığıyla, İslamlara inen ilk âyetleri, (Alak Suresi, âyet 1 - 5) de, Ulu Tanrı : «İnsanı pıhtılaştırmış kandan yaratan Rabbinin adıyla oku! Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir» buyurmaktadır.

Allah'ın, İslâm ümmetine, daha doğrusu, bütün insanlara, diğer her türlü davranışlardan önce, ilk olarak, okuyup öğrenmeyi, bilgi sahibi olmayı emretmesindeki derin hikmeti anlamak önemlidir. Kur'an-ı Kerim'de okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı emredici sadece, bu ilk âyetler değildir. Bu hususta sırası geldikçe, gerekli bilgiler verilecektir.

3 — İslâmın büyük Peygamberi de, tebliğ ettiği dinin, esaslarını ümmetine öğretip, uygularken, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı daima telkin ve teşvik etmiştir. Nitekim; «Kadın, erkek her Müslümana ilim öğrenmek farzdır.

Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.

* XI. Kütüphane Haftası münasebetiyle 29 Mart 1975 günü Millî Kütüphane Müzik Salonu'nda verilen konferans.

İlim Çin'de olsa bile gidip alınız.

İlim ibadetten efdaldır, (daha üstün, daha faziletli) dinin nâzımındır (düzenleyici).

Bilgin ol, ya da ilim öğretici yahut ta öğrenci, ya ilmi dinleyici veya onu sevici ve yayıcı ol. Bunlar olmazsan hiç olursun. Dünyayı dileyen ilme sarılsın; ahreti dileyen ilme sarılsın, hem dünyayı, hem ahreti dileyen gene ilme sarılsın.» gibi birçok sözleriyle (Hadisleriyle) bu husustaki gerçek inancını içtenlikle ortaya koymuştur.

- 4— İslâm inancına, daha açıkçası Kur'an'ı Kerim âyetlerine göre, her kişi, Allah'ı, ancak, ilmi derecesinde anlayabilir. Aslında, Kur'an-ı Kerim, herkesi, Allah katında eşit saymıştır. Ancak, Takva (Allah'ın yasakladığı şeylerden, günahlardan sakınan) ve ilim sahipleri bunlardan ayrı tutulmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim'in Zümer Suresinin 9 uncu âyetinde, bu hususta : «Ey Muhammed! De ki : Bilenlerle bilmiyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak, akıl sahipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar.» buyrulmuştur.

Aslında, insan bilgi edinebilecek, onu taşıyacak bir özellikte yaratılmıştır. İnsanın, diğer bütün yaratıklara olan çeşitli üstünlüklerinden biri ve en önemlisi, ilim sahibi kılınması ve bu olanaklara erişebilmesidir.

Bilindiği gibi, ilim, insanı, dünyada, maddeye hakim kılar, sonra manâya yükseltir; madde ile uğraşan insan, bunlara ait ilim dallarına akıl erdirdikçe, aradaki ilişki ve orantıları, olayların mahiyetini, kanunlarını öğrenir. Bu sayede, insan kolaylıklara kavuşur, uygarlığın nimetlerinden yararlanır, ufku ve kavrayışı genişler,

Allah'ın iyiliklerini daha derinden tanımaya, tanıdıkça da, O'nu sevmeye ve düşünmeye başlar. Bu şekilde, ilim yoluyla Allah'a yaklaşan, tecelli eden gerçekleri daha iyi tanımış, düşünce ve duygularını O'nun yoluna koymuş olur.

Bu hususta, Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresinin 269 uncu âyetinde : «Allah dilediğine hikmet ihsan eder; kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona büyük iyilik edilmiştir. Bundan, ancak, akıl sahipleri ibret alır.» denilmektedir.

Bu âyet, öğrenmenin, ilmin, insanlara kazandırdıklarını açıkça belirtmektedir.

5 — Yeryüzünde hiçbir din, hiçbir düşünce sistemi, doğuşundan bu kadar kısa bir süre sonra, İslâmlık kadar geniş bölgelere yayılmış, insanları etkisi altında bırakarak, ilim alanında bu derece hızlı gelişme ve yükseliş gösterememiştir.

İslâm, ilimde, sadece öğrenilenlerle yetinilmesini yeter görmez, daha ileri gidilmesini, daima arttırılmasını ister. Nitekim, bu hususta Kur'an-ı Kerim'in Tâ-ha Suresinin 114 üncü ayetinin son bölümünde: «Yarabbi (Rabbim) İlmimi arttır de» buyrulmak suretiyle, Hazreti Muhammed'e telkinde bulunulur. İslâmın büyük Peygamberi ise, Kur'an-ı Kerim'in bu emrine uyarak, Müslümanların buldukları seviyeden günden güne daha ileri gitmelerini, gelişmelerini ve mutluluğa ermelerini amaç edinmeleri için: «Dünü (iki günü birbirine) bu gününe eşit olan kayba uğramıştır.» demiştir.

Okumaya - öğrenmeye bu derece büyük önem veren, ilmi insan için gaye kabul eden bir dine bağlı olanların da, ilmi öğretici araçlara, yollara sahip olmaya çalışacakları şüphesizdir.

6 — İslâmda, ilim edinmek için olan büyük ilginin doğal bir sonucu olarak, kısa bir sürede bir kitap sevgisinin ve merakının doğduğunu görmekteyiz. Bu, aynı zamanda, günümüz anlamında büyük ve paha biçilmez eserlerle dolu kütüphanelerin de kurulmasını sağlamıştır. Bu yazımda, İslâmda kitaba verilen önemle, ilk kurulan kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler vermeğe çalışacağım.

Konuya girmeden önce, **şu** hususu da belirtiyim ki; İslâm memleketlerinde, başlangıçtan yakın tarihlere gelinceye kadar, kitap ve kütüphaneler hakkında geniş bilgiler veren, eserlerde, birtakım madde hataların olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki:

Kitapların ve yazarlarının adlarından tutun, kütüphanelerin kuruluş tarihleri, yerleri, kurucuları, kitap koleksiyonları hakkında, birbirlerini tutmaz bilgiler verilmektedir.

Özellikle, günümüzde, bu konuda elimizde kaynak olarak faydalanmamız gereken müracaat eserlerinde —örneğin, İslâm Ansiklopedisi, Meydan Larousse gibi — bir hayli tercüme, transkripsiyon ve rakam hataları bulunmaktadır. Diğer bir takım özel yayınlarda da, bu gibi hatalarla birlikte, kronolojik uygunsuzluklar göze çarpmaktadır. Benim maksadım, bu eserleri eleştirmek değildir. Faydalandığım bu gibi ve diğer eserlerin yazarlarını rahmetle, şükranla anmayı bir borç bilirim.

Yazımda, kaynaklar bölümünde belirttiğim eserleri, birbirleriyle karşılaştırmak suretiyle, yukarda bahsettiğim hata ve eksiklikleri

gidermeye çalıştım. Bunda, ne derece başarılı olduğumu bilmem mümkün değildir. Görülecek kusurların bağışlanmasını ve uyarıda bulunulmasını önemle rica ederim.

B — KİTAP NEDİR ?

- 1 — Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı «Altıncı baskı, TÜRKÇE SÖZLÜK, 1974»te (sayfa 497) : Kitap «yazılmış, ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesiyle oluşan dergi» şeklinde tanımlanmaktadır. Gene, aynı Kurum'un yayınladığı 1974 baskı «Kitaplık Bilim Terimleri» sözlüğünde (sayfa 390) ise, bu tanımlama, «yazılmış ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesinden oluşan, 49 sayfadan az olmayan ve bir konuyu belirli bir düzen içinde sunan yapıt» olarak belirtmektedir. Kanımızca, bu ikinci tanımlama, bilim bakımından daha doğrudur.

Arapça (Keth-Yazmak) mastarından türetilmiş olan, kitap sözcüğünün asıl anlamı, yazılı olan şeydir. Çoğulu, Kütüb'dür. Kütüphane sözcüğü ise, aslında kitapların bulunduğu, onları saklıyan, ev, konut, yer anlamına gelir.

Biz, konumuzdaki amaçları gerçekleştirmeye hizmet etmesi bakımından gene, Türk Dil Kurumu'nun adı geçen sözlükteki tanımlamaları almak mecburiyetindeyiz :

Kütüphane (Kitaplık) : Kuruluş amaç ve görevine uygun kitap, film, plâk vb. gibi her türlü düşünce ve sanat ürününü toplayan, düzenleyen ve genel olarak karşılık gözetmeden ve ayırım yapmadan okurların yararına sunan kurum.» (Kitaplık Bilim Terimleri Sözlüğü, s. 41 - 42).

- 2 — Yazının bulunuşu yedi bin yıl öncesine varmaktadır. Bu, insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Yazı, insanoglunun, unutkanlık denen beyin zayıflığına en etkin ve kesin bir çare olmuştur. Bu sayede, bilgilerin saptanması, korunması, geliştirilmesi, daha sonraki kuşaklara intikal ettirilmesi olanağı sağlanmıştır. Yazının bulunuşu ve zamanla geliştirilmesi, günümüze erişen yazılı belgelerin kolayca tetkik ve anlaşılmasına hizmet etmiştir. Bu yazılı belgelerin başında, en önemlileri olarak şüphesiz kitapları saymamız gerekecektir.
- 3 — Geçmişte olduğu gibi, bu gün ve bundan sonra da, milletlerin uygarlık seviyelerinin ölçülerinin başında gelecek kitabın ilkin hangi toplumda oluşturulduğu ve ilk kitabın nerede yazıldığı kesinlikle

bilinmemektedir. Genel olarak, kitabın tarihini incelemek için, beşbin yıl gerilere gitmek zorundayız.

İlk yazılı belgelerin, iz ve kalıntıları, bizi bu kadar gerilere götürdüğünde, kitabın tarihinin daha çok, kâğıdın bulunuşuyla aydınlığa kavuştuğunu görürüz. Bu bakımdan, Çin eserlerini en eski kitaplar olarak kabul edebiliriz. Milattan Önce 3000 - 4000 yıllarında, Çin'de yazıya dayanan birtakım edebî faaliyetlerin olduğu anlaşılıyor. Çinliler, başlangıçta kâğıt yerine tahta yapraklar kullanıyorlardı.

Mısırlılar da, Milattan Önce 1800 yıllarında papirüs bitkisini kâğıt gibi kullanmışlardır. Bunlar, zamanla rutubetin ve böceklerin tahribine uğramıştır.

Ancak, Milattan Önce 213 yılına gelinceye kadar, kitap yazmalarının, bugünkü anlamda kâğıt üzerine yapılmadığını biliyoruz. Bu tarihte, Çinliler ipekten kâğıt yapmışlardır. Fakat, bu pahalıya mal oluyordu. Nihayet, M. S. 105 yılında, gene Çin'de Han Sülâlesi devrinde — Han Sülâlesinin resmi kayıtlarına göre — Ts'ai Lun (Tsi - Lun, M. S. 50? - 118) adında bir hadım (Haremağası) tarafından (birtakım kaynaklar, bu kimseyi Tarım Bakanı veya Mühendis olarak gösterirler) ağaç kabuklarıyla, kendir (kenevir) otu, paçavra, balık ağı gibi maddelerin karışımından, günümüzdekine benzer ilk ekonomik kâğıdın imaline muvaffak olduğunu bildirmektedirler.

Bu şekil kâğıt imali, zamanla daha çok gelişmiş ve öteki ülkelere de yayılmıştır. Bu yayılış, Türkler aracılığıyla olmuştur. Kâğıt yapımı, Çinlilerden, ilkin Orta Asya'daki Türklere geçmiştir. Müslüman Araplar 712 yılında Türk illerine saldırdılar. Semerkand'ı ele geçirdiklerinde, Türklerin, keten ve başka bitkileri döğüp, hamur yaptıktan sonra, bunu ince yapraklar halinde kuruttuklarını görüp, öğrendiler. Bu madde, henüz papirüsün unutulmadığı bir çağda, Orta Doğuya girerek parşömenin yerini aldı.

Kâğıdın bulunması ve diğer ülkelere yayılması, yazma kitapların daha çok artmasına, okuyucuların, büyük kolaylık ve olanaklara sahip olmalarına yaradı. Denilebilir ki, kitabın bugünkü yüksek seviyeye gelmesinde, ilkin kâğıdın bulunması, sonra da matbaanın icadı en büyük etken olmuştur. Bilindiği üzere, İslâmın ilk devirlerinde, yazılar kemik, kumaş, hurma yaprakları, yassı (levha) taş ve deriler üzerine yazılıyordu. Daha sonraları, özellikle, Abbasiler

devrinde Horasan kâğıdı kullanılmaya başlandı. İlk büyük İslâm Bibliyografı olan Eb'ul Ferec Muhammed İbn'al Nedim'in (? öl. 996) «Kitab'el Fihrist» adlı bibliyografyasından, zamanın halifesinin emriyle, adi derilerin kullanılması ve fena yazıların yasaklandığını öğreniyoruz. Bu gibi eserler temize çekildikten sonra yaktırılmıştır.

- 4 — İslâm dünyasında ilk kâğıt fabrikası, Abbasi veziri El - Fazl Beremki (766 - 808) tarafından 794 te Bağdat'ta kuruldu. Daha sonraları, Müslümanlar kâğıt yapımını Sicilya'ya, İspanya'ya götürdüler. Kâğıtçılık buralardan İtalya'ya, Fransa'ya geçti.

Kâğıt sırasıyla Mekke'de 797, Mısır'da 800, İspanya'da 950, İstanbul'da 1100, Sicilya'da 1102, İtalya'da 1154, Almanya'da 1228 İngiltere'de 1309 yıllarında kullanıldı.

İslâm memleketlerinde kâğıtçılık endüstrisinin doğmasıyla, kitapçılık hızla gelişti. İlk kitapçı dükkânları, Abbasiler (750 - 1258) devrinin başlangıcı sıralarında görülmeye başladı. Kısa zamanda bütün İslâm dünyasına yayıldı. Bu şekilde yeni bir sanat, meslek, kâğıt, kitap satıcıları, müstensihler (kitap kopya edenler) gibi (Varrâkûn) denen sınıf ortaya çıktı. Tanınmış Arap tarihçi ve coğrafyacısı, Ahmet İbn'Vadih El-Yakubî (? öl. 897) kendi zamanındaki Bağdat'tan bahsederken, sadece Vaddah mahallesinde yüzden fazla kitapçı dükkânı saydığını bildirir.

Aynı şekilde Mısır'da, Tulunoğulları (Tulunlar, 868 - 905) ve Ahşit-oğulları (İhşitler, 935 - 969) zamanında kitapların satıldığı, bir kitapçılar çarşısı vardı. Bu dükkânlarda sık sık ilmi, edebî tartışmalarda yapılıyordu.

Şam'da (Sûk el-Varrâkin) denen kitapçılar çarşısı da önemliydi. İspanya'da, İran'da ve Türk illerinde de bu gibi gelişmeyi görmek mümkündür. Öğrenmek hevesi ve kitap sevgisi, Avrupa'dan en az sekiz yüz yıl önce, İslâm memleketlerinde ilim ve fikir mahfillerinin (bilgin evleri, ilim ve edep meclisleri, çevreleri) doğmasına hizmet etmiştir.

C — İLK KÜTÜPHANELER

- 1 — Kütüphane sözcüğünün arapçası Maktaba, farsçası ise Kitaphane'dir. Bu da, arapça olan kitap sözcüğü ile, farsça olan hane sözcüklerinden doğmuştur.

İslâm memleketlerinde okumaya ve kitaba verilen büyük önemi ve bunun sonucu olan gelişmeleri, tarihsel belgelerin ışığında ayrıntı-

larıyla belirtmek gerekiyor. İslâm'da ilk kütüphanelerin kuruluşlarını anlatırken, halkın kitap tutkusunu da. sırası geldikçe açıklamak konunun özelliği bakımından yerinde olur.

İslâmın doğuşundan kısa bir süre sonra meydana getirilen camiler, sadece, birer ibadet ve toplanma yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, halkın yararlanması için birer kitaplığa da sahip olmuşlardır. Hicretin ilk yüz yılında, İslâm ülkelerinde bu gibi camileri bol bol görmek mümkündü. Hemen hepsi de vakıf veya bağış suretiyle verilen kitaplar, okumak isteyenlerin, zamanın isteklerine göre ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Kur'an-ı Kerim'in emirlerine ve her fırsatta, ümmetine ilim öğrenmeyi telkin ve tavsiye eden sevgili Peygamberlerinin hadislerine uyabilmek için, Müslümanlar büyük güçlüklerle katlanmayı göze aldılar, çabalar gösterdiler.

Müslümanlar, okumak, öğrenmek, yazmak, öğretmek suretiyle yalnız kendilerini tatmin etmekle kalmayıp, Batı dünyasının da uyanmasına hizmet ettiler.

Nitekim, Batı'nın Skolastik kilise zihniyetiyle karanlıklara gömüldüğü bir çağda, hızla gelişen ve yayılan İslâmlık, eski Akdenize, Önyasya, Orta ve Uzak Doğu'ya ışık tuttu, onlara renkler kattı. Bu konuya biraz sonra gene değineceğiz.

- 2 — İslâm fetihleri sonunda beliren yeni şeyler öğrenmek heves ve çabası, edebî, ilmi incelemelerle birlikte, eser yazma tutkusu ve kitapçılık sanatının doğmasına, gelişmesine yol açtı.

Kitapçılık, kısa bir süre sonra hattatlık, ciltçilik, tezhipçilik gibi sanatlarla birlikte, zevkli, güzel ve büyük değeri olan bir güzel sanat kolu haline gelmiştir.

Kitapçı dükkânları o devirde, aynı zamanda istinsah işlerinin, hat sanatının ve edebî toplantıların da merkezi idi. Öğrencilerin çoğu kitap istinsah ederek hayatlarını kazanıyorlardı.

Kitapçı dükkânları önemli şehirlerde, özellikle Bağdat, Kurtuma, Kahire, Meşhed, Şam'da hızla gelişme göstermişlerdir. Bu şehirlerde, kitap depoları kolayca girilebilecek şekilde kurulmuş, birçok bilginler vakitlerinin çoğunu buralarda harcamışlar, kitapları incelemiş, üzerlerinde çalışmış veya seçtikleri kitapları satın almışlardır.

Kitapçıların kendileri de bilgin kimselerdi. Varrâkun denen bu kitapçılar, zamanla, diğer bilginleri dükkânlarına çekmişler, böylece akademik tartışmalar için resmi olmayan kulüpler doğmuştur.

Kitapçılar gezilerde bulunmak suretiyle de İslâm eğitimine katkıda bulunmuşlardır. Bunlar, kitap derleyicileri, bilginler, halife ve diğerleri için istenilen kitapları bulmak üzere şehir şehir dolaşmışlardır. Bunun sonucu, kitap koleksiyonları ortaya çıkmış, bu ise kütüphanelerin çoğalmasında büyük etken olmuştur.

- 3— X. yüzyıldan itibaren el yazmalarına özel bir değer verildiğini ve kitap koleksiyoncularının nadir yazmalara büyük paralar ödediklerini görüyoruz.

Bu devirde, yazarlar, kitaplarının satışından asla para beklemezlerdi. Onların, geçimlerini hükümdarlar veya büyük zenginler sağlıyorlardı.

- 4— Gittikçe genişleyen ve gelişen İslâm toplumundaki camilerde bulunan kitaplıklar ihtiyacı karşılamaya yetmeyince ilk özel ve halk kütüphanelerinin kurulduklarını görüyoruz.

İslâm memleketlerinde ilk özel kütüphaneyi (kişiye özel kütüphane) kuranın, Hadis İlmi'nin kurucularından Muhammed bin Müslim İbn'i Şahap El-Zühri (670?-742) olduğu anlaşılıyor.

Söylentilere göre, bu zatın karısı: «Bu kitaplara üç ortaktan daha çok öfkeleniyorum» demek suretiyle evdeki kitapların çokluğundan ve sıkıntısından şikâyet eder dururmuş!

Bu devirde, özel kütüphanesi olanların sayıları pek çoktur. Bunların, büyük kısmının adları zamanımıza intikal etmiştir. Örneğin:

- a) Es-Sahib İsmail bin Abbad'ın (938-995) özel kütüphanesinde çok sayıda kitap vardı. Samanoğullarından, Horasan ve Maveraünnehir hükümdarı Ebu Salih Mansur bin Nuh (?.. Hük. 976-997), İsmail bin Abbad'a, Horasan valiliğini teklif etmiş, o da reddetmişti. Buna neden olarak, 400 deve yükü tutan kitaplarının taşınması güçlüğünü göstermişti. Bu kitapların kataloğu on büyük cilt tutuyordu.
- b) Ünlü tarihçi El-Vakidi (747-823) öldüğünde, geride altıyüz sandık kitap bırakmıştı. Bu sandıklardan her birini, iki kişi güçlkle yerinden kaldırıyordu.

- c) Arap Edebiyatının seçkin simalarından El-Cahiz (Ebu Osman Amr bin Bahr bin El-Cahiz 766 - 76? - 870) kitap derlemek ve kütüphane kurmak için büyük paralar harcamıştır. Söylendiğine göre doksan yaşını aşkın, felç ve damla hastalığından muzdarip olan El-Cahiz, Basra'daki evinde, etrafına yığıldığı kitapların üzerine devrilmesi sonucu ölmüştür.

Anlaşılan, kitaplar, El-Cahiz'in kendilerine gösterdiği nezaketi göstermemişlerdir.

- d) Ali bin Yahya El-Müneccim'in (? öl. 888) sarayında (Hizânet el-Hikme-Hikmetler Hazinesi) denilen büyük bir kütüphane kurulmuştu. Bu kütüphaneye, her yerden isteyen gelebilir, ücretsiz bütün ilimleri tetkik edebilirlerdi. Öğrenciler için, ücretsiz yatacak yer ve yiyecek bile sağlanırdı. Bu kütüphanede, ünlü kişiler bilimsel çalışmalarda bulunmuşlardır.

Bu ünlü kişilerden biri olan Ebu'l Maş'er El-Müneccim(? IX. yy.) Horasan'dan hacca giderken, yolu Bağdat'a düşünce, bu kütüphaneye rastlamış. Kütüphanenin büyüüne, kendini o derece kaptırmıştır ki, sonunda hacca gitmekten vazgeçerek İlm-el-Nücum (Astroloji) öğrenmek için orada kalmıştır.

- e) Musullu Cafer bin Muhammed bin Hamdan (? öl. 934), kendi kentine kütüphanesi bulunan bir eğitim kurumu tesis etmişti. Herkese açık olan bu kurumda, fakir öğrencilere de para yardımını yapırdı. Öğretim işini eline alan kurucu, kendi kitaplarından parçalar okutuyordu.

- f) Bir tıp bilgini olan El-Mübeşir Ibn Fatik'in (XII. yy.) çok güzel bir kitap koleksiyonu vardı. Bütün zamanını kitaplara ayırdığı için, karısı onun kitaplara olan bu tutkusuna, büyük kıskançlık duymuş, kocasının ölümünde, kitapları bir kuyuya doldurarak yas tutmuştur. Bir süre sonra, kitapların çoğu kurtarılmışsa da, büyük bir kısmı hasara uğramış, kurtarılan kitaplar da, lekeli kalmıştır.

5 — Kitap ve kütüphanelerin çoğalmasıyla, Müslümanlar arasında yakın ilgiden ötürü bir takım heves, merak, sevgi gibi duygular uyanmıştı. Bazıları bilimsel meraklarını gidermek, bazıları cilt veya dış güzelliklerinin hayranı olarak kitapları derlemişlerdir.

Literatürde «Bibliyomani - Kitap Deliliği» açıkcası, kitap toplama, kitap edinme konusunda duyulan aşırı tutku demektir.

Hastalık derecesine varan kitap sevgisi ve düşkünlüğü çeşitli anlamlarda kendini göstermişti. Bunların arasında, kitap sevgisini kitabın içindekilere olandan daha üstün tutanlar da vardır. Bunlar : «Saderece kitap toplamış olmak için kitap derlerler.»

Büyük bir kitapsever olan El-Hadrami (? X. yy.) ilgi duyduğu kitapları elde etmek için kitapçıları dolaşırdı. Bir gün, güzel bir kitabın açık arttırma ile satışına katılmış, arttırmada, daima bir başkasının çıktığını görmüştü.

Sonunda, onu en çok kızdıran, karşısındaki adamın kitap hakkında en küçük bir bilgisinin dahi bulunmadığı, kitabı, sadece, dış güzelliği ve kütüphanesindeki bir rafı dolduracak hacmi dolayısıyla satın almak istemesi olmuştur.

6— İslâm memleketlerinde kitaplara karşı beslenen büyük sevgi ve ilgiden birtakım övgülü deyişler ortaya çıkmıştır :

a) Büyük bilgin ve mutasavvıf olan Muhyiddin İbn'al Arabi (1165 - 1240) «Muhâdarât-el-Ebrar v'a Musamarat Al-Ahyar-İyi Kişilerin Hikâyeleri ve Faziletliğin Gece Sohbetleri» adlı eserinde kitaplar hakkında şöyle diyor :

«Onlar, tarih ve bilimin harikalarını, sağlam kafaların ve bilgece tecrübelerin meyvasını, önceki nesillerin ve uzak bölgelerin haberlerini ihtiva eder. Bu kadar kısa kalan, ya da gölgen hatta, bedeninin bir organı gibi birlikte bulunan böyle bir misafire kim sahip olabilir.»

Gene kitaplar hakkındaki şu sözler de Muhyiddin El-Arabi'ye aittir ; «Uyuyuncaya kadar uyumayan, istemedikçe konuşmayan, hiçbir sırrı açıklamayan bir akşam misafiri'dir. Onlar, tartışmadan, hoşlanmayan sahibini sıkmayan pek sadık bir komşu, adil ve itaatlı bir dost, uysal bir müderris, uzman ve yararlı bir yol arkadaşıdır.»

b) El-Cahiz de, kitapların değerini şu sözlerle belirtmiştir : «Kitaplar, sessizliğe ihtiyacımız oldukça sessiz, konuşmak istediğimizde ise konuşkandır. Meşgulken, sizi asla işgal etmez, fakat, yalnızlık hissederseniz, iyi bir arkadaştır. O, hiç aldatmayan, müdahane (dalkavukluk, koltuklamak) etmeyen bir dost, usanmayan bir yol arkadaşıdır.»

c) Ünlü Arap şairi Ahmet İbn-Al Hüseyin El-Mütenebbi (915-965) kitaplar için :

«Bu dünyada en şerefli mevki atın sırtı, en iyi arkadaş ise ki-taptır» demıştır.

7—Doğuşundan itibaren ilk yüz yıl içinde Arap yarımadasından, Çin sınırlarına, Afrika'dan İspanya'ya yayılan İslâmın, kısa sürede ilim ve kültür alanında elde ettiği büyük ilerleme ve gelişmesinin nedenlerinin başında, gerçek din anlayışıyla, ilmin insan için gaye kabul edilmiş olmasıdır. Bunun, Kur'an-ı Kerim'in emirleri ve Hazreti Muhammed'in (S.A.) hadisleriyle sabit olduğunu ve İslâm inancına göre, ilmin, insanı Allah'a yaklaştırdığını ve gerçekleri görmeği sağladığını önce belirtmiştik. Bu arada, şunu da belirtelim ki, İslâmın doğuşundan önce Arapların kayda değer yazılı bir edebiyatları yoktu. Araplarda, menkibeler, şiirler ve bir nevi tarih şekli olan Jenealoji (Généalogie-şecereler, soy kütüğü, ensap) kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza naklediliyordu.

Ancak bu fırsattan yararlanarak şu hususu da açıklamamız gerekir : Bilindiği üzere, diğer dinlerde, özellikle hıristiyanlıkta, başlangıçta ve daha sonraki yüzyıllarda, İslâmdaki ilim anlayış ve zihniyetinin tersi görülmüştür. İlmî değersiz ve tehlikeli gören hıristiyan büyükleri, bu eylemi yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir. Hıristiyanlığın ilk kurucularından olan Aziz Pavlus (Havari, Saint Pierre, M.S. 5 - 15? - 67), ilmi ve bilginleri aşağılamak için Allah'ı suçlayarak : «Tanrı, hikmeti aptallığından mı dünyaya açıklamadı?» diye soruyor ve şöyle devam ediyordu :

«Şu sözler yazılı olarak mevcuttur. Ben, alimlerin hikmetini boşa çıkarmak ve aklın idrakini reddetmek istiyorum. Dünyadaki, budalaca herşeyi, Tanrı, alimleri utandırmak için tertiplemiştir.» sözlerini sarfetmektedir.

Gene, hıristiyanlığın ilk kurucu ve kilise babalarından, aziz, filozof Saint Augustine (Aurelius Augustinus, 354 - 430), hıristiyanlığın felsefesini kurarken, ilimlerin öğretilmesini tehlikeli göstermiştir. Bu filozofa göre; hıristiyanlara ilimlerin öğretilmesinde tehlikeler vardır. İlimler, Allah'la insan arasını açmak etkisini gösterdiğinden, bu tehlikeyi önlemek için ilim doğrudan doğruya gaye olmamaktadır. Çünkü «İlim gaye olunca, şeytan ilmi olabilir. Bu da, insanı Allah'tan uzaklaştırır. Bu yüzden, ilimden uzak olan Allah'a yakın olur.»

Biz, burada hıristiyanlığın, sonradan kabul ettiği inanç akidelerini ve bunların saçmalığını ispatladığı için ilmi hor görmesi konusunu

tartışacak değiliz. Ancak, şu tarihi gerçekleri de belirtmeden geçmiyelim. Hıristiyanlığı ve kilise kanunlarını bu şekilde savunanların etkisiyle, gitgide büyük bir taassup ve tazyik sistemi doğmuş, yüzyıllar boyu, insanlar, büyük zulüm ve haksızlıklara maruz kalmışlardır. Hıristiyanlığın bu tutumu bin yıl sürmüştür.

Bu Fanatizm'in tazyiki altında yaşayan hıristiyanlık, hiçbir canlılık, ilerleme, yenilik ve gelişme gösterememiştir.

Hıristiyan dünyasının bu karanlık devirlerinde, Doğu'da İslâm bilgileri Yunan ve Helen kültürlerinin ürünlerini toplamak, incelemek ve onlardan yepyeni sonuçlar elde etmek için yoğun bir çalışma içinde bulunuyorlardı.

Bu şekilde, İslâmlar, hıristiyanlarla aradaki altıyüz yıllık farkı kapatarak, özellikle X. yüzyıldan itibaren, edindikleri bilgileri ve ilim alanındaki yaratıcılıklarını Batı'ya nakletmek yüzeyine ulaştılar. Latince bir atasözü «Ex oriente lux-Işık doğudan gelmiştir» anlamındadır. Bu söz, dinlerin doğuşundan, önceki tarihten, XVII. yüzyıla gelinceye kadar süren devreyi kaplar ve yansıtır ki, bundan kültür ve uygarlığın olduğu kadar, insan eğitiminin de ilk beşğinin Doğu olduğu hükmü çıkar. Ne yazık ki, İslâm aleminin, bu üstün, parlak ve gururlu tutumu, sonraları tersine dönmüştür; İslâmın, Bağdat, Basra, Samerkant, Buhara, Kayrevân, İspanya'da ışıklar saçan ilim güneşi, Kur'an-ı Kerim'in ve Peygamberimizin hadislerinin ruhuna aykırı düşen bir taassup ve tazyik altına girmiştir.

Hıristiyanlıktaki «İlme dalarsak, hıristiyanlık bozulur» şeklindeki görüşü, ilkin İslâmlıkta da kendini göstermişse de, bu etkisiz kalmış ve çabuk önlenmiştir. İstikbali, ilimde gören, İslâm Devletleri açtıkları ve günümüzün üniversiteleri sayılan medreselerde, matematik, tıp, kimya gibi ilimlerin yanı sıra, ata binme, yüzme, silâh kullanma gibi insanın yaşama gücünü arttıran bilgiler de vermişlerdir. Buna karşılık hıristiyanlık XII. yüzyıla gelinceye kadar, sadece, tutucu rahip sınıfı yetiştirmekten ileri gidememiştir.

Batı'da Renaissance'tan (Rönesans) sonra, kilise ve din adamlarının yanlış, boğucu ve fanatik telkinlerine karşı, başgösteren kıyıdanmalar, gittikçe artarak, hıristiyanlığın ilme ve hür düşünceye olan dar çemberini kırmıştır.

Bu Batı'nın günümüzdeki ilim, teknik, sanat ve uygarlık alanındaki ilerleme ve gelişmesini doğurmuştur.

İslâmlar ise, sonradan yerinde saymış, cılızlaşmış, gerilemişlerdir. Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülmecit (1823 - 1861) ve Sultan Abdülaziz (1820 - 1876) devirlerinde, Sadrazam Mehmet Emin Ali (1815 - 1871) ve Fuat (1814 - 1869) paşaların özel sekreterliğinde bulunmuş olan Fransız yazarı ve oryantalisti Charles Mismère (XIX. yy.) 1870 de Paris'te yayınladığı (Soirées de Constantinople) adlı eserinin 220. sayfasında bakınız ne diyor :

«Şu İslâmlar, dinlerini bıraktıkları için gerilemişlerdir. Avrupalılar ise, dinlerini bıraktıkları için ilerlemişlerdir.»

Bu sözlerde büyük hikmet vardır :

Bundan, birinin cehalet ve kör taassup sebebiyle hakikatten ayrılıp, hurafelere, göreneklere saptıklarından geri kaldığını, diğerinin ise, kilise tahakkümünden kurtulup, serbest düşünmeğe başladıktan sonra ilerledikleri anlamını çıkarmak gerekir.

8 — Kütüphanelerin Türleri :

İslâm kütüphanelerini başlıca üç grupta toplamak mümkündür :

- a) Halk Kütüphaneleri (Genel Kütüphaneler),
- b) Yarı Halk Kütüphaneleri,
- c) Özel Kütüphaneler,

Halk kütüphaneleri, okullara, medrese ve mescidlere mensup olanlara açık olduğu gibi halkın yararlanmasına açık olan Genel Kütüphaneler türünde idi. İslâm memleketlerinde, aynı zamanda, birer eğitim kurumu olan genel kütüphaneler, günümüzdeki modern kütüphanelerin görevlerinde kurulan kütüphaneler, hükümdarlar veya diğer kişiler tarafından, bilginler, bazan bir tarikat yararına veya özel araştırmalar için kurulur, sonra vakıf durumuna getirilirdi. İslâm memleketlerinde en eski halk kütüphanesinin, Emeviler devrinde, Halife Halid bin Yezid bin Muaviye II (? öl. 683) tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, tam anlamıyla kurulan ilk genel kütüphane üçtür :

- 1) Bağdat'ta, Abbasi Halifesi El - Memun (786 - Halifeliği 813 - 833) zamanında 830 da kurulan «Beyt'ul Hikme»dir. Burası, bir ilimler evi, öğretim kurumu olduğu kadar, bir kütüphane idi. Aslında, burası, ilkin bir genel kütüphane olarak kurulmuştu. Kütüphanede, bütün ilimlere ait kitaplar vardı. İkiyüzbin dinara (yaklaşık olarak 950.000 dolara veya 15 milyon Türk Lirası)

mal olan Beyt'ul Hikme, bir genel kütüphaneden ibaretti. Bu Akademinin başkanı, Batı'da da tanınmış olan, büyük astronom ve matematikçi, Harzemli, Eb'u Abdullah Muhammed bin Musa Al-Hvarizmi (780? - 850?) idi. Al-Hvarizmi, aynı zamanda Halife El - Memun tarafından kütüphaneler genel müdürlüğüne de atanmıştı.

Kütüphanede aylıkları devlet tarafından ödenen bir mütercimler ve uzmanlar kurulu vardı. Yunan, Hint, Kıpti, Pehlevi, Süryani dillerinden birçok tercüme yapıldı. Kütüphanede bilimsel araştırmalar da bulunuyor, her taraftan gelenlere büyük kolaylıklar gösteriliyordu. Bu kütüphane diğerlerine örnek tutulmuştu.

Kütüphanedeki kitap koleksiyonlarının sayısı yaklaşık olarak 100.000 kadardı.

Bizanslılarla yapılan savaşı zaferle sona erdiren Halife El-Memun, Bizans İmparatorundan Yunanca eserler istemişti. Olumlu karşılık alınca kitapların seçimi için iki bilgini memur etmişti. Beyt'ul Hikme'ye yerleştirilen bu kitaplar, mütercimler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.

Kütüphane sorunları daha çok gelişmişti, Bağdat'ın 1258 de Moğollar eline geçip tahrip edilmesine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Moğollar Bağdat'ı yaktıklarından şehirde 36 kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

2) Fatimilerin (910 - 1171) Mısır - Kahire'de kurdukları Kütüphane :

Bu kütüphane o kadar büyüktü ki, her biri 18.000 kitabı saklayacak derecede geniş 40 odası vardı.

Fatimi halifelerinden El - Hakim bi Emrillah Ebu Ali El - Mansur (985 Halifeliği 996 - 1021) tarafından 1004 yılında Kahire'de kurulmuş olan «Dar - el Hikme» hem bir kütüphane, hem de bir öğretim eğitim merkezi idi.

Kütüphanede her konuda kitap vardı. Okuyuculara, müstensihlere parasız kâğıt, mürekkep, kalem temin edilen kütüphane her sınıf halka açıktı.

Fatimi Halifeleri kitap derleme ve kütüphaneler kurmaya büyük önem vermişlerdir. Kütüphanenin kitap koleksiyonlarının 1.600.000 veya daha fazla olduğu söylenir. Fatimi Kütüphaneler-

rinde bulunan bazı konulara ait kitap sayıları oldukça yüksekti. Örneğin, ünlü hattatlar tarafından yazılmış 2400 Kur'an nüshası, Taberi tarihinden 1200 nüsha, İbn El-Düreyd'nı (837-933) El-Cemhere adlı kitabından 100 nüsha, El-Halil'in Kitab-El Ayn'inden 30 nüsha bulunmakta idi. Dar'el Hikme, bir Şii propaganda merkezi olarak faaliyet gösterdiğinden, sonradan Ey-yubi (1138-1193) tarafından kapatılmış, yerine bir Şafii okulu kurduktur.

Bu zengin kütüphane, Sünnilik - Şiilik mezhep mücadeleleri sonunda çıkan iç savaşta talan edilmiş, çoğu ateşe atılmış, ciltlerin derileri askerlerin ayakkabılarının onarımında kullanılmıştır. Kitapların bir kısmı Nil nehrine, bir kısmı da çöle atılarak imha edilmiştir. Çöle atılan kitap yığınları üzerine, rüzgârlar kum yağarak tepeler meydana getirmişler, bu tepelere «Tilâl el-Kütüb - Kitap Tepeleri» denmiştir.

- 3) İslam memleketlerinde üçüncü büyük kütüphane, Endülüs Emevi halifesi Hakem II (913-976) tarafından Kurtuba'da (Cordoba) kurulmuştur.

Barışı, bilim ve sanatı çok seven Hakem II, İslam memleketlerinin bütün pazarlarındaki kitap satıcıları aracılığı ile satın aldığı kitaplarla kütüphaneyi zenginleştirmişti. Hakem II. kendisi de bir okuyucu ve bilgindi, okumadığı kitap yoktu.

Kütüphanedeki kitap sayısı 600.000 cilt idi. Kitapların katalogları 24 cilt tutuyordu. Bu devirde, Gırnata'da 70 kadar halk kütüphanesinin bulunduğu söylenir.

9 — Diğer Kütüphaneler :

Bu Kütüphanelerden başka, İslam memleketlerinden Basra, Musul, Kûfe, Şam, Halep, Buhara gibi şehirlerde, okuyucuların, araştırmacıların yararlanmaları için yüzlerce halk ve özel kütüphanelerin kurulduğu bilinmektedir.

Özel kütüphaneler, genellikle bilgin bir kimsenin kendi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla derlenmiştir. Bu kütüphanelerden isteyen diğer kimseler de yararlanabilirdi. Bu kütüphanelerden birkaçını sayalım :

- a) Halife El-Mutevekkil'in Nedim El-Feth bin Hakan'ın (? öl. 861) büyük bir kitap sevgisi vardı. Koltuğu altında daima bir kitap bulundurur, fırsat buldukça okurdu.

Ali bin Yahya El - Müneccim'i kendisine kitap seçmeğe ve bir kütüphane derlemeye memur etmişti. Bu kütüphane için birçok eserler yazılmıştır. Ünlü bilgin El - Cahiz de bu kütüphane için kitap yazanlar arasındadır.

İbn el - Nedim : «Güzellik ve sayıca, hiç kimsenin, bu kütüphaneden daha iyi bir koleksiyona sahip olmadığını» belirtir.

- b) Büyük bir tabib olan, hıristiyan Arap Huneyn bin Ishak (Abu Zayd Hunayn bin Ishak Al - Ibadi 809 - 873) Anadolu'ya, Bizans'a geziler yaptı. Yunanca, Süryanca, Farsçayı mükemmel öğrendi. Kütüphanesi, çeşitli dillerden eserlerle dolu idi. Kitap çevirmede mahirdi. Halife Mem'un Huneyn bin Ishak'a çevirdiği kitaplar ağırlığında altın vermişti.
- c) Gene bir tıp bilgini olan, Selahaddin Eyyubi'nin özel hekimi Muvaffak - eddin bin El - Matran'ın (? öl. 1191) kütüphanesinde 10.000 cilt kitap bulunuyordu. Bazı kitapları kendisi kopya etmişti. Kütüphanesinde devamlı üç müstensih çalışıyordu. Bunlar, ünlü hattatları.
- d) Büyük bir bilgin ve dilci olan Ibn'al - Haşşab (?öl. 1171) derlediği kitaplarla zengin bir kütüphane kurmuştu. Bu kimse, kitap edinmek için meşru olmayan yollara başvurmuştur. Satışa çıkan kitapları gizlice yırttığı ve eksik olan bu kitaplara kolayca sahip olduğu söylenir. Ödünç aldığı kitapları da iade etmemiştir. Sonunda, kitaplarını ilim peşinde koşanlara bırakmıştır.
- e) Mısır'da doğan ve çeşitli ilim dallarında geniş bilgisiyle ün yapan Ibn'al Kifti (Ab'ul Hasan Ali bin Yusuf, Cemaleddin Al - Kifti, 1172 - 1248) Eyyubiler devrinde yüksek mevkilerde bulundu. Suriye'de vezirlik yaptı. Tarih ve edebiyat üzerine, eserler yazmıştır. «Tarih Al - Hukâmâ» adlı eseri pek meşhurdur. Ibn'al Kifti'nin büyük bir kitap sevgisi vardı. Bunu bilenler, cömertçe ödüllere nail olabilmek için kitaplarını ona takdim etmek üzere getirirlerdi. Bütün vaktini ve gücünü kitaplara hasretmiş olan Ibn'al - Kifti evlenmeyi bile reddetmişti. Kütüphanesinin 50.000 dinar değerinde olduğu söylenir. Vasiyetine uyularak, ölümünde kitapları Halep hakimi En Nasır'a verilmiştir.
- f) Bir ara Bağdat Abbasi Halifeliği Güney İran ve Irak'ta hüküm süren Şii mezhebinden İranlı hanedan Büveyhoğullarının (Büveyhiler, 932 - 1055) egemenliği altına geçti. Büveyhiler, Bağdat'ta kütüphanelerin gelişmesine önemli katkılarda bulundular.

Daha çok Şiilik propagandası ve kültürünün geliştirilmesi maksadıyla kurulan bu kütüphanelerde önemli kitap koleksiyonları vücuda getirildi :

- 1 — Büveyhoğullarının Bağdat hükümdarı olan Muiz - al - Devle' nin (915 - 967) yerine geçen oğlu İzz - al - Devle Bahtiyar (942 ? 978) daha çok bir şairdi. Kardeşiyle yaptığı mücadelede ele geçirdiği Basra'da kütüphaneler arasında 15.000 kitaplık koleksiyonu olanı vardı.
- 2 — Hazreti Ali bin Ebi Talib'in (598 - 661) türbesinin bulunduğu Necef'te kurulan kütüphane bugün de yerindedir. Büveyhoğullarından Adud - ed - Devle (? öl. 983) bu kütüphaneye büyük önem vermiştir.
- 3 — Büveyhoğulları hükümdarlarının vezirleri de önemli kütüphaneler kurmuşlardır. Bunlardan, vezir Ebu'l Fazl bin el - Amid'in' her bilgi türünde 100 deve yükü tutan büyük bir kütüphanesi vardı. Büyük tarihçi ve filozof, İbn - i Miskeveyh (? öl. 1030) bu kütüphanenin yöneticisi olmuştur.
- 4 — Büveyhoğullarından hükümdar İmad'ud-Devle Ebul Kalincar'ın (Kalicar? öl. 1048) veziri, Adil Behram bin Mafanna Firuzabat'ta 7000 ciltlik büyük hattatların el yazısı kitaplarından oluşan bir kütüphane kurmuştur.
- 5 — Bahaud-Devle'nin (? öl. 1012) veziri Sabur bin Erdeşir, 994 te Bağdat'ın Kerh mahallesinde «Beyn-es Sureyn» (İki Sur Arası) de kurduğu hem kütüphane, hem okul olan «Dar'el-İlim»de 10.400 kitap arasında meşhur hattat İbni Mukle (886 - 939) tarafından yazılmış 100 Kur'an nüshası vardı. Bir akademi olan kütüphanede bilim adamları buluşur, edebiyat ve müzik şölenleri tertiplenirdi.
- 6 — Ebu'l Hasan Ali bin Ahmed ez-Zeydi (?öl. 1179) tarafından kurulan, Zeydi Camii ve kütüphanesi de önemli halk kütüphanelerindendi.

10 — Medrese Kütüphaneleri :

Daha önce, kurulmuş olan cami kütüphanelerinin yerini medrese kütüphanelerinin aldığını belirtmiştik.

İslâm memleketlerinde cami ve mescid gibi öğretim ve eğitim kurumları yanı sıra, sonradan derse çalışılan, ders okunan yer anlamına

gelen medreseler kurulmuştur. Medreseler zamanla birer üniversite durumuna gelmiştir. Cami ve medreselerdeki öğretim ve eğitim görevi medreselere geçmiştir.

Medreselerin kuruluşunda, genellikle arap olmayan diğer müslüman unsurlar önemli rol oynamışlardır.

Medreselerin kuruluşunda, genellikle arap olmayan diğer müslüman unsurlar önemli rol oynamışlardır.

Halifeliğin Abbasilere geçmesiyle, arap olmayan unsurlar, özellikle, İranlılar ve Türkler, gün geçtikçe, devlet yönetiminde hakim olmaya başlamışlardır. İranlılar ve Türkler halk arasında yaygın eğilimleri benimsemek suretiyle, onların sevgisini kazanmak, ellerine geçen fırsatları, din ve eğitim alanlarında değerlendirmek için çabalar göstermişlerdir.

Bu yüzden kısa zamanda, devletten yardım gören okulların sayıları artmağa başlamıştır. Bu artışın nedenlerini kısaca, şu üç noktada toplayabiliriz :

- a) Araptan olmayan sultanlar ve prensler öteki dünyada mükâfatını görmek maksadıyla okullar, eğitim kurumları kurmuşlardır. Bu İslâm'da, vakıf sisteminde, öğretim ve eğitim hizmetlerinin doğmasına ve yaygın duruma gelmesine etkili olmuştur. Bu tür vakıflar Osmanlı Devletinin sonlarına kadar görülmüştür.
- b) Sultanlar, prensler ve zenginler öldükten sonra, servetlerinin heba olmamasını, ağgözlülere gitmemesini sağlamak için vakfi en uygun yatırım olarak görmüşlerdir.
- c) Kurucuların kendi dini inanç ve mezheplerini yaymak ve geliştirmek (Sünni - Şii çatışması gibi) amacı. Önceleri birer yüksek eğitim merkezi olan camiler, mescidler, eskisi gibi faaliyetlerine devam etmelerinde, ders halkalarının ibadet sükûnetini bozacağı anlaşıldığından, öğretim yerleri camilerden ayrılmıştır. Bu yüzden, öğretim ve eğitim kurumları olan medreseler doğmuştur. İlk camilere bitişik veya caminin bir bölümünde açılan medreseler, sonradan, müstakil tesisler haline getirmiştir.

11 — İlk Medreseler :

Medrese sözü ilk olarak IX. yüzyılda kullanılmıştır. İslâm tarihçileri ilk medresenin Selçuklu Veziri Nizam El-Mülk (Hasan bin Ali bin İshak-et-Tusi 1018 - 1092) tarafından 1066 tarihinde Bağdat'ta ve sonrada Nişabur, Belh, Herat, Isfahan, Merv, Basra, Musul'da inşa etti-

rildiğini bildirirlerse de tarihçi El-Makrizi (1364 - 1442) ve El-Suyuti'ye (1445 - 1505) göre, bunlardan daha önce kurulan medreseler bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin :

- a) Nişabur'da, vezir ve tarihçi Eb'ul Fazl Muhammed bin Hüseyin El - Beyhaki (996 - 1077) tarafından 1049 da kurulan Beyhakiye Medresesi.
- c) Abu Sa'd İsmail Al-Astarabadi (X, XI. yy.) tarafından kurulan medrese.
- d) Müderris Rük-n-al Din Al-İsfarai (? Öl. 1027) için kurulan medrese.

Birtakım yazarlar Nizamiye Medreselerinin ilkinin Nişabur'da kurulduğunu söylerler. Nişabur Medresesinin kuruluşu ile ilgili olarak Kazvini (Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud Ebu Yahya 1203 - 1283), «Âsâr-ül Bilâd v'al Ahbar-ül-İbad-Beldelerin eserleri ve Kulların Haberleri» adlı eserinde şöyle anlatır :

«Sultan Alp Arslan bir gün Nişabur şehrine girerken, bir caminin kapısı önünden geçerken orada toplanmış birtakım bilginler görür. Bilginlerin kılıkları pejmürde idi. Sultan geçerken saygı göstermediler ve takdir etmediler. Bunun üzerine, Sultan hayretle, yanında bulunan veziri Nizam - ul Mülk'e bunların kim olduklarını sorar. Nizam-ul-Mülk, onların bilgin ve ruhta şerefli insanlar olduklarını, dünyevi şeylerden zevk almadıklarını, üzerlerindeki giysilerin onların fakirliklerine alâmet sayılmaması gerektiği karşılığını verir.

Nizam-ul Mülk, Sultanı bu şekilde yumuşatınca, devamla «Eğer Sultanımız izin verirlerse, onlara bir yer inşa ettirip, vakıf tahsis edeceğimi, böylece, onlar ilim peşinde koşmakla iştigal eder ve Yüce Sultanımıza, hamd ve sena ederler» der.

Sultan, bunun üzerine Nizam-ul Mülk'ün medreseler kurmasına izin verir. Ayrıca, hükümdarlık gelirinin onda birinin de yapım masraflarına ayrılmasını emreder. Görülüyor ki, medreselerin kuruluşunda Nizam-ul Mülk'ün büyük hizmetleri geçmiştir. Bu hususta, bazı İslâm tarihçileri, onun için :

«Nizam-el Mülk'ün kurduğu medreseler, bütün dünyada pek ünlüdür. Bir tek köy bile bu medreselerden yoksun değildir. Dünyanın en uzak bir köşesinde bulunan Cezireyi Ömer'de bile, Radi ed-Din adıyla bilinen büyük bir medrese vardır.»

Diğer biri de :

«Nizam el-Mülk nerede bir bilgin görse, hemen, ders vermesi için bir medrese kurar, tahsisat bağlar ve kitaplar temin ederdi» demektedir. Medreselerin kütüphanesi kitap koleksiyonları bakımından çok zengindi. Örneğin :

- 1 — Kahire'deki Faziliye medresesinde 100.000 cilt kitap vardır.
- 2 — Mustansırıye Medresesinde iyi düzenlenmiş 80.000 cilt kitap bulunuyordu.
- 3 — Şam Medreselerinin kurucusu olan Sultan Nureddin Zengi (1118?-1174) büyük sayıda kitapları okuyucuların emrine tahsis etmişti.
- 4 — Nizam ul - Mülk kurduğu her medresede bir de kütüphane tesis etmiştir. Bunların en büyüğü Nizamiye Medresesinin kütüphanesi idi.

Nizam-ul Mülk'ün kurduğu Nizamiye Medreselerinin en büyüğü Bağdat'takidir. 60.000 dinara malolan bu medrese, diğerlerine örnekti. İman Gazali gibi en tanınmış bilginlerin fıkıhçıların ve fikir adamlarının ders verdiği medrese çok büyük hizmetler görmüş, adamlar yetiştirmiştir. Bunlardan biri, Şeyh Sadi Şirazi'dir (1184? - 1291). Medresenin yıllık masrafı 15.000 dinardı. Nizam-el-Mülk'ün ölümünden sonra, medrese ve kütüphane kurma faaliyeti hızla devam ederek gelişmiş, XIV. yüzyılda İslâm dünyasının hemen her yerine yayılmıştır. Yüzlerce olan bu memleketler içinde birkaçını ve medrese sayısını sayabiliriz : Bağdat'ta 40, Kahire'de 74, Şam'da 73, Kudüs'te 41, Halep'te 14 vb. Eski İslâm kaynaklarında medreselerin ve kütüphanelerin kuruldukları tarih, yer ve kurucularıyla, çalışmalarına ait geniş bilgiler vardır. Bu kaynaklardan önemli biri, Muhammed Ibn'el Nedim'in (?Öl. 996) 987'de yayımladığı «Fihrist'el Ulum» adlı eseridir. Bu, o zamana kadar, telif ve tercüme bütün ilim dallarında, arapça yazılmış eserlerin bibliyografyasıdır.

Eserde, her yazarın biyografisine yer verildiği gibi, tenkidine de yer verilerek, olumlu, olumsuz taraflarını belirten bir listede ilâve edilmiştir.

Araştırmacıların, okuyucuların acele müracaatlarını karşılamaya mahsus kütüphaneler de vardı. Bu tür kütüphaneden biri 1395 te Kahire'de inşa edilmiş olan «Madrusat-Al Mahmudiya»da raslanır. Günümüzde, Muhammed Ibn'al Nedim'in bahsettiği kitaplardan binlercesinin bize ulaşmadığını söylersek, Müslüman kaynaklarının zen-

gınlığı hakkında bir fikir vermiş oluruz. Hatta, bu kitapların İbn'al Nedim'in kütüphanesinin özel kataloğu olduğu söylenir. Bibliyografyada her türlü esere ilmi, edebî, peri masalları, roman, yemek pişirme, zehir, av, spora yer verilmiştir. İslâm medreselerinde veya diğer yüksek seviyeli okullarında ders veren öğretmenlere, «Müderis» denirdi, ki bu günümüzde profesör karşılığıdır. Öğretmenler için üstat bir nevi şeref unvanı idi. Bu da, bilim dalında üstün yeteneği olan kimse anlamına gelirdi.

D — KÜTÜPHANE YÖNETİMİNE AİT BİLGİLER

1 — Yöneticiler :

Kütüphanelerin yönetim ve denetimleri yüksek derecede kültürü gerektirdiğinden, kütüphane müdürlüklerine, genellikle isim yapmış bilginler atanmıştır. Bunların arasında, dünyaca tanınmış ünlü kişiler de vardır :

- a) İbni Sina (980 - 1037) Samanoğullarından Nuh bin Mansur'un Buhara'daki saray kütüphanesinin müdürlüğünü yapmıştır. Sultan Nuh İbni Mansur tarafından saraya Sultanı tedavi için davet edilen genç hekim İbni Sina, henüz onsekiz yaşında bulunuyordu. Sultanın tedavisinden sonra mükâfat olarak kendisine açık tutulan saray kütüphanesinden hayrete düşen İbni Sina şöyle bahsediyor :
«Orada üstüste raflara sıralanmış odalar dolusu kitaplar gördüm. Bir oda, arap dili ve şiiri, öbürü hukuk ve başka ilimlere ayrılmıştı. Böylece her ilim dalına ayrı bir oda tahsis edilmişti. Eski Yunan yazarlarına ait bir kataloğu gözden geçirdim ve burada istediğim kitaplara baktım. Bu koleksiyonda öyle eserler gördüm ki, çok az kimse adlarını işitmiş olabilirdi. Ben bile, bunları ne önceleri görmüştüm, ne sonraları görebildim.» Genç bilgin, bu kütüphaneden büyük ölçüde yararlandı. Bir süre sonra bu kütüphane yanmıştı. Yangını, İbni Sina'nın, bu bilgilere sahip tek adam kalması maksadıyla çıkardığı söylenir.
- b) Al - Hvarizmi (Sehl bin Harun ve Said bin Harun), Bağdat'taki Beyt-el Hikme'nin kütüphane müdürlüklerini yapmışlardı.
- c) Ebu'l Hasan Ali bin Muhammed eş-Şabusti (? Öl. 999) Kahire'deki Fatimi Kütüphanesinin müdürü, birkaç kitabın yazarı bir bilgindi.

- d) Büyük arap filozof ve yazarı İbni Miskeveyh (? Öl. 1030). Büveyhi vezirlerinden Ebu'l Fazl İbn el - Amid'in (? Öl. 971) 100 deve yükü tutan büyük kütüphanesinin müdürlüğünde bulundu. Vezir Ebu'l Fazl İbn El - Amid'in Rey şehrindeki evi 965 yılında mezhep mensupları tarafından tamamen yağma edilmişti. Kuvvetli bir ilim adamı ve büyük bir kitapsever olan İbn'el Amid'in kütüphanecisi İbn Miskeveyh olayın sonunu şöyle anlatır :

«O, kitaplarını dünyadaki her şeyden fazla sevdiği için çok üzüldü. İlim, felsefe ve edebiyatın bütün dalları ile ilgili olmak üzere yüz deve yükünden fazla kitabı vardı. Beni görünce kitaplarını sordu. Ona, kitapların emniyette olduklarını ve kimsenin dokunmadığını söyleyince, neşelendi ve dedi ki : «Sen uğurlu bir adamsın, her şeyin yerine bir yenisi konulabilir, fakat kitapların konulmaz» ve güleç bir yüzle, «Yarın onları şu yerlere götür» dedi. İsteğini yerine getirdim. Bütün servetinden sadece kitapları kurtulabilmişti.

- e) Abbasi Halifesi El - Mustansır Billah'ın (? Öl. 1272) Bağdat'ta 1232 de kurduğu Mustansırıye Medresesinin kütüphane müdürleri arasında, önemli bilginler görülür. Bunlardan ünlü tarihçi İbn'es Sai (? Öl. 1274) ve İbn el-Fuvati'yi (? Öl. 1323) sayabiliriz. Kütüphane memurları arasında kadınların da çalıştırıldığı kaynaklarda belirtilmektedir.

2— Kütüphane yöneticiliği yapan kişiler önemliliklerini, Selçuklular, Osmanlılar devrinde de korumuşlardır. Bu hususta sırası geldiğinde bilgi verilecektir. .

İslâmda kütüphane hizmetleri ve yöneticiliğine ait birtakım terimler de bulunmuş ve kullanılmıştır. Örneğin :

- a) Sahip : Kütüphane müdürü, sahibi, koruyucu
- b) Vekil : Kütüphane müdür yardımcısı
- c) Hâfız Kütüp, kütüphane memuru, yönetici
- d) Mütercim : Çevirici
- e) Nasih : Müstensih, kitap kopya eden
- f) Mücellid : Ciltçi
- g) Münavilun : Kütüphane memurları
- h) Farraş : Odacı, hademe, bakıcı, süpürücü
- i) Müşrif : Nezaretçi, vakfın koruyucusu (Müracaat memuru, teşrifatçı).

3— Kütüphanelerin her türlü yönetim ve hizmetlerine ait kurallar, günümüzdekiler kadar mükemmeldi. Hatta, daha çok olanaklara sahiptiler, denebilir. Bunları özetliyerek açıklayalım :

- a) Her kütüphanenin, hemen hemen esasları birbirine benzeyen birer yazılı talimatnamesi (yönetmelik) vardı. Buna, yönetim, araç - gereç ve diğer ihtiyaçlar için (Bütçe ve Masraf) kesin kayıtlar konmuştu. Kütüphanelerin masrafları yıllık olarak hesaplanıyordu. Bazı kütüphane personeline aylık ekme, et ve diğer yiyecek maddeleri de verilebilirdi. Bir kütüphanenin yıllık bütçesine bir örnek olmak üzere Mısır'daki Fatimi Halifesi Hakim Biemrillah'ın (985 - 1021) 1004 te kurmuş olduğu «Dar-el Hikme - İlimler Evi» nin kütüphane masraflarının dökümünü görelim. Para birimi, zamanın altın parası sayılan ve günümüze oranla pek yüksek satın alma gücü olan Dinar'a göredir.

<u>Masrafın Cinsi</u>	<u>Miktarı</u>
Hasır için	10 dinar
Kâğıt (Müstensihler için)	90 »
Kütüphanecinin aylığı	48 »
Su parası	12 »
Hizmetliler için (Kapıcı v.s.)	15 »
Mürekkep, kâğıt, kalem	12 »
Perdelerin onarımı	1 »
Kitapların cilt ve onarımı	12 »
Kış için keçe perdeler	5 »
Kışlık kilimler için	4 »

(1 Dinar günümüzdeki 1 altın rayicine göre 75 - 80 misli alış gücüne sahiptir.)

Yöneticilerin ve diğer personelin aylıkları, kütüphane yönetimi, okuyucu hizmetleri, satınalmalar gibi hususlar yönetmelikte belirtilmişti.

Kütüphanelerin yönetim ve hizmetlerine ait bazı bilgilerin özeti :

1— Kütüphaneler için kitap sağlamanın yolları değişik olmakla beraber, genellikle :

- a) Kitap satın almak veya yazdırmak,
b) Bizzat yazmak veya kopya etmek,

- c) Başkalarına, hattatlara veya müstensihlere yazdırmak suretiyle kitap sağlanırdı.
- 2 — Yazarlar, bağlı oldukları şehir veya mahallenin camilerine isteyenlerin okumaları için eserlerinin birer kopyasını bağışlamayı adet edinmişlerdi.
- 3 — Kütüphane müdürü, kütüphanenin yönetim işleriyle uğraştığı gibi, fikrî sorunları da çözümlenmekte idi. O, yeni kitapları toplar, kataloglanmasına nezaret eder, okuyuculara her türlü kolaylığı gösterirdi. Kitapların ciltlenmesinden, onarım, bakımlarından sorumlu idi. Kitapların ödünç verileceği kimseleri de seçerdi. Bir kitap için, birkaç istekli varsa, varlıklı olanı, her zaman o kitabı satın alabileceğinden, fakir okuyucu tercih edilirdi. Çok büyük kütüphanelerde, müdürün bir de yardımcısı (vekil) bulunurdu.
- 4 — Kütüphanelerin büyüklüklerine göre, memurların sayıları da değişebilirdi. Gene, kütüphanelerde, büyüklüklerine göre devamlı olarak bir veya birkaç mücellid bulundurulur, ciltçilikte uzman olan bu sanatçılar, titizlikle ciltledikleri kitaplara, estetik değer kazandırırlardı.
- 5 — Ödünç kitap vermek, kütüphanelerin ve okuyucuların durumlarına göre düzenlenmişti. Kütüphanelerin katalogları ve her bilgi dalının dolapları ayrı idi. Bunlar şeritlerle belirtilirdi. Ödünç alınan kitaplara ihtimam gösterilmesi, düzeltmelerin izin alınarak yapılması, kenar notları konmaması, kitabın boş sayfa ve yerlerine yazılmaması, üçüncü bir kişiye verilmemesi, istendiğinde hemen geri verilmesi, geri verene teşekkür edilmesi kurallar arasında yer almıştır.
- 6 — Kitaplıklar genellikle açık bulundurulur, herkes dilediği kitabı kolayca alabilirdi. Değerli ve nadir yazmalar da kilit altında tutulur, okumak isteyenlere özel izin verilir.

O. Pinto adında bir İngiliz yazarın «The Libraries of the Arabs During The Time of Abbasids, Islamic Culture, C. III. 1929, s. 231» yazısında devrin İslâm Kütüphaneleri için şöyle denilmektedir :

«Çeşitli amaçlar için kullanılan birçok odalar vardı. İçinde kitapların muhafaza edildiği galeriler, ziyaretçilerin okuyup çalışabilecekleri odalar, elyazmalarını kopya edenlere tahsis edilmiş odalar, edebî toplantılara ayrılmış salonlar, hatta bazı hallerde müzikli eğlenceler, için odalar bulunurdu. Bütün odalar zengin ve rahat ettirecek bir şekilde donatılmıştı. Yerde halı ve kilimler seriliydi. Üzerinde, okuyucular bağdaş kurup otururlar, okur, hatta yazarlardı. Ana giriş kapısının özel bir şekilde yapılmış, soğuk havanın girmesini engelliyen ağır bir perdesi vardı.

E — TÜRKLERDE KÜTÜPHANELER

1 — Horasan ve Anadolu Selçukluları devrinde kurulan, Osmanlılar devrinde de gelişerek adları ve kalıntıları günümüze dek erişen yüzlerce medrese kütüphanelerinin kitap koleksiyonlarını kesinlikle tesbit etmek imkânsızdır.

Selçukluların devlet kurulduktan sonra egemenlikleri altında bulundurdıkları İslâm memleketlerinde kurdukları medrese ve kütüphaneler hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştik. Bunları, tamamlayıcı mahiyette olmak üzere ayrıntılara girişmemiz gerekiyor :

Bilindiği üzere, medreselerin ilk kurucuları Selçuklulardır. İlim ve ilim adamlarına büyük önem veren, sultanlar ve devlet ileri gelenleri, daha başlangıçta, şehirlerde medrese ve kütüphaneler kurmaya giriştiler.

- a) Her medresenin ve şehrin ayrı ayrı birer kütüphanesinin olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu devletinin kuruluşundan beri merkezi olan Merv'de birçok kütüphane vardı. Bunların her birinin kitap koleksiyonları 12.000 ciltten aşağı değildi. Şehirde, Nizam-ul Mülk, Mustavfi, Şeref-ul Mülk, Vezir Mevd-ul Mülk, Hatuniyye, Kemaliyye, Amidiyye, Zameriyye, Semaniyye gibi adları olan on kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.
- b) Türkistan ve Harizm kütüphaneleri de zengin kitap koleksiyonlarına sahiptiler. Şahabettin Hayraki'nin (XIII. yy.) Ürgenç'te Şafii Camii yanında kurduğu kütüphanenin eskiden olduğu gibi, gelecekte de bir benzerinin görülmeyeceği rivayet edilir. Bu çok yüksek uygarlık merkezinde, bu şe-

kilde nitelendirilen kütüphanenin cidden muazzam bir tesis olması gerekir. Moğol istilası önünde, kitapların ancak, en kıymetlilerini götürebilen Şahabeddin ölünce, onlar da, zamanın kargaşalığında, sokak takımının eline düşmüş ve yakılmıştır.

Hülagu'nun Bağdat ve Suriye seferlerinde yanında bulunan büyük filozof ve astronom Nasirüddin Tusi'nin (1201 - 1274) bu istilalar esnasında yağma edilen kitaplardan Meraga'daki büyük rasathane yanında kurduğu büyük kütüphanede, 400.000 kitap bulunuyordu.

- c) Kirman hükümdarı Mehmed, medrese, cami, zaviye ve kendisi için türbe inşa ettirirken kurduğu kütüphaneye (Dar-ul-Kütüp) her ilim dalına ait 5000 kitap vakfedilmişti.
- d) Kervansaraylar'da (Dar-uz-ziyafe - han, misafirhane), okumak isteyenler ve bilginler için kütüphaneler kurulması, diğer yolcuların eğlenebilmesi için de satranç takımları bulundurulması, devrin uygarlık seviyesini belirtmesi bakımından dikkati çekicidir. Örneğin :

Türk bilgin ve tarihçisi Fahreddin Mübarekşah'ın (1130 - 1206), misafirhanesinde bilginlerin okumaları için kütüphane kurulmuş, cahiller için de satranç takımı konulmuştur.

2 — Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar

- a) 1071 Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'yu Türkleştirmeye girişen Selçuklular, 1075 yılında Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devletini kurmuşlardır. 1336 tarihine kadar varlığını sürdüren Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'da, başlangıçtan itibaren büyük bir ilim hareketi göze çarpmaktadır. Anadolu'da, ilk özel kütüphanenin kuruluşu Konya'da görülmüştür. Daha XIII. yüzyılın başlarında, Anadolu'daki şehirlerde, birçok medreselerin bulunduğu bilinmektedir. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Mardin, Ankara Kastamonu, Manisa, Amasya, Tokat gibi. Bu medreselerin, büyük kitaplıklara sahip oldukları anlaşılıyor. Bu devirde, kazalarda, hattâ köylerde bile medrese ve kitaplıklar vardı.
- b) Büyük bilgin ve mutasavvuf Sadrettin Konevi'nin (1210 - 1274) Konya'da kurduğu kütüphane (256 kitap) günümüze dek kültür hizmetini sürdürmektedir. Konya'da ilk kütüphane 1201 yılında Şemseddin Altunaba tarafından İplikçi

medresesinde kurulmuştu.

Selçuklular devrinde, Anadolu'da kurulan kütüphanelerin başlıcaları :

1. Kadı Burhaneddin Ahmed'in (1345 - 1398) Sivas'ta kurduğu kütüphane,
 2. Bilgin bir kimse olan, Hacı Şadgeldi (? Öl. 1381) Paşanın oğlu, Amasya emiri, Emir Ahmed'in Amasya'da kurduğu kütüphane,
 3. Artuk oğulları (Artuklular, 1108 - 1408) Mardin Hakimi, Akkoyunlu Cihangiroğlu Kasım'ın (? 1487 - 1502) Kasımiye (Sultan Kasım) medresesinde kurduğu kütüphane.
 4. Candaroğlu İsmail beyin (1419 - 1479) Kastamonu'da kurduğu kütüphane.
- c) Anadolu Selçuklularında kurulan genel ve özel kütüphaneler şüphesiz, sadece bunlar değildir.

İslâmlığın — hatta insanlığın — ziynet ve kültür hazineleri sayılan bütün bu eserler, zaman zaman İslâm aleminde baş gösteren mezhep kavgaları, iç ayaklanmalar ve karışıklıklar sırasında tahripten kurtulamamıştır. Nitekim, 1090 da Karmatilerin Basra şehrini ele geçirip, yağmalamaları sırasında, ilk vakıf kütüphaneyi yakmalarını biliyoruz. Diğer yönden XIII. yüzyıl başlarından itibaren, Asya steplerinden, bir vahşet sürüsü halinde kopup gelen ve hızını Anadolu'da alan, putperest Moğolların istilaları sırasında, İç Asya, Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, Irak, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'deki bütün bu uygarlık eserleri yakılıp, yıkılmıştır. Bağdat'ta son kurulan kütüphane, Abbasi Halifesi Al - Mustasım Billah'ın (1212 - 1258) veziri Müeyyiddin İbni Alkami'ye (XIII. yy.) aitti. 10.000 ciltlik kütüphane, Moğol istilasında yağma ve tahrip edilmişti. Moğolların istilâsından önce Merv'de en az on kütüphane vardı.

Çağdaş bir yazar, Moğollar için «Geldiler, söktüler, yaktılar, kestiler ve alıp götürdüler» demiştir.

Moğol vahşetinin en büyük tahribatı ilim ve kültür kurumlarına olmuştur. Daha sonraları, bu vahşetin diğer bir benzerini, mamur, müreffeh ve kültür kurumlarıyla dolu İspanya'da görmekteyiz :

Hıristiyanlık taassubuyla, İspanya'daki İslâm memleketlerine saldıran ve buralardaki küçülen İslâm devletlerini birer birer yıkan, hıristiyanlar, 771 yılında kurulan ve XV. yüzyıl başlarına kadar süregelen sekizyüz yıllık büyük bir uygarlığın bütün eserlerini ve eşsiz kitaplarını insafsızca imha etmişlerdir. Daha X. yüzyıl başında Kurtaba (Cordoba)'da yalnız, kataloğu 44 cilt tutan 600.000 elyazması eserle dolu kütüphanelerin kitapları Gırnata'yı ele geçiren hıristiyanlar tarafından şehrin meydanında bir günde 80.000 kitap yakılmak suretiyle, tamamen imha edilmiştir.

Şu gerçeği de belirtmeden geçmiyelim: İkiyüz yıl süren Haçlı Seferleri (1096 - 1272) esnasında, hıristiyanlık taassubu ile İslâm memleketlerine saldıran, Haçlı orduları, önlerine gelen her şeyi, yıkıp yaktıkları gibi, kütüphaneleri de yok etmişlerdir. Trablus'taki kütüphanede üç milyon kitap bulunduğu, bunun ellibininin Kur'an-ı Kerim, seksenbininin tefsire ait olduğu, kütüphanede 180 müstensihin çalıştığı bildirilmektedir. Bu sayıların abartılmış olabileceğini hesaba katmamız gerekebilir. Ancak, bu kütüphanenin, çok sayıda Kur'an-ı Kerim nüshasını gören bir papazın teşvikiyle hıristiyanlar tarafından yakıldığı Batılı tarihçilerce de kabul edilmektedir. (Damascus Chronicle of the Crusades, London, 1932, s. 89. J. S. Beddie, «Boks in the East during the Crusades», Speculum, VIII 1933, 240).

d) Osmanlı İmparatorluğunda İlk Kütüphaneler

1. İslâmın doğuşundan kısa bir süre sonra kitaba ve kütüphanelere gösterilen büyük ilginin devamı Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da görülür. Osmanlılar, kuruluşlarından itibaren (1299 - 1922) ilme, kitap ve kütüphanelere büyük saygı ve ilgi göstermişlerdir.

Osmanlıların devlet olarak kuruluşundan bir süre sonra ilk medrese, 1330 tarihinde Gazi Orhan Bey (1288 - 1324-1360) tarafından İznik'te kurulmuştur. Orhan Gazi, Osmanlıların merkezini İznik'ten Bursa'ya naklettikten sonra, Bursa'da Aya Elia manastırı mevkiindeki meşhur medreseyi inşa ettirdi. 1361 de Edirne'nin fethinden sonra, başkent olan Edirne'de büyük üç şerefeli medrese kuruldu. Fatih Sultan Mehmed'in (1432 - 1481) İstanbul'u 1453 te fethinden sonra, medreseler ve diğer ilim kurumları, büyük yeniliklere uğradılar.

2. Osmanlı devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, Anadolu Selçuklularının bir devamı olarak, intikal eden vakıflar ve kültür kurumları, başta hükümdar olmak üzere, valde sultanlar, vezirler, paşalar, ağalar, beyler, hali vakti yerinde olanlar tarafından benimsenerek uygulanmış geliştirilmiştir. Bunları yaşatabilmek için zengin vakıflar kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğundaki kütüphaneleri, genellikle, kuruluşlarına göre şu sınıflara ayırabiliriz :

- a) Cami ve medreselerdeki kitaplıklar (kitap dolapları),
- b) Cami ve medreselerdeki kütüphaneler (kitap odaları),
- c) Saray kütüphaneleri,
- d) Genel ve özel kütüphaneler,

Cami ve medreselerdeki kütüphaneler hakkında daha önce ayrıntılı bilgiler vermiştik. Bunların tekrarı gereksizdir.

Osmanlılar, kuruluşundan itibaren meydana getirdikleri sosyal ve kültür kurumlarının yanı sıra, kütüphaneler kurmayı da ihmal etmemişlerdir.

Genişleyen ve gün geçtikçe gelişen İmparatorluğun, yabancı unsurlardan oluşan toprakları üzerinde bile kültür kurumları ve kütüphaneler kurdukları gerçektir.

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden önce, Balkanların büyük bir kısmını egemenliği altına almıştı. Elde bulunan vakfiye ve tarihi belgelerden 1435 te Manastır'da Çavuş Bey camiinde, 1445 te Üsküp'te İshak Bey medresesinde birer kütüphane kurdukları, XVII ve XVIII. yüzyıllarda ise Sırbistan, Makedonya, Kosova ve Methiya'da yüzden fazla kütüphane bulunduğu bilinmektedir. Bosna ve Hersek'te kütüphaneleri olan yüz kadar medrese vardı. Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta, Osmanlı devletinin ilk zamanlarından günümüze kadar intikal etmiş kırk kadar zengin vakıflı ve değerli eserlerle dolu kütüphaneler mevcuttur.

3. Osmanlı Devletinde ilk saray kütüphanesini, Sultan II. Murad'ın (1403 - 1451) oğlu Sultan II. Mehmet, lehine saltanattan çekildikten sonra 1444 te Manisa'da kurduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Murad, Manisa'daki küçük sarayı yeniden onarıırken, bir de kütüphane kurmuştu. Sultan II. Murad, 1449 tarihinde tekrar tahta çıkmaya davet edildiğinde, Manisa'ya dönen II. Mehmet, bu kütüphanenin gelişmesi için uğraşmıştır. Nitekim, II. Mehmet babasının ölümü üzerine 1451 de Edirne'de tekrar tahta çıktığında, babasının evvelce yarım bıraktığı (Sarayı Cedide-i Amire - Yeni Hükümdarlık Sarayı) denilen sarayın yapımını tamamlamış, sarayın cihannüma kasrına, bir de kütüphane ilâve etmiştir. Buraya Manisa'dan getirdiği kitapları da yerleştirmiştir.

Manisa'da daha sonraları, şehzadeler ve saray mensupları tarafından da kütüphaneler kurulduğunu görmekteyiz.

4. İstanbul'un 1453 te Fatih Sultan II. Mehmet tarafından fethinden sonra, ilk kurulan tesisler arasında olan cami ve medrese ve tekkelerde, İslâm geleneklerine uyularak kitap dolaplarının da buldukları göze çarpar. Kısa bir süre kütüphaneler de kurulmaya başlanmıştır. Fatih Sultan II. Mehmed'in Eyüp Sultan Camiine 2000, Fatih Camiine ise bundan daha çok sayıda kitap vakfettiğini biliyoruz. Fatih, ayrıca eski sarayında özel bir «Dâr-ül Kütüb - Kitabevi, Kütüphane» kurdurmuştur. Bu kütüphane, 1478 de Topkapı sarayına nakledilmiş, sonradan gelen padişahlar tarafından zenginleştirilerek günümüzdeki «Topkapı Sarayı Kütüphanesi» meydana gelmiştir. Osmanlı Devletinde kurulan kütüphanelerin yöneticiliğine (Hafız-ı Kütüp) önceki İslâm Devletlerinde olduğu gibi, büyük bilginlerin ve hatırı sayılır adamların getirildiklerini görüyoruz. Nitekim, Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethinden sonra kurduğu kütüphanenin başına, zamanın genç ilim adamlarından, sonradan iftiraya uğrayarak idam edilen Tokatlı Molla Lütfü'yü (Sarı Lütfü ? Öl. 1494) getirmiştir.

Bu gelenek son yüzyıla kadar Osmanlı kütüphaneleri yönetiminde sürdürülmüştür: Türk şiirinin büyük ustalarından sayılan şâir Nedim'in (1680 - 1730) uzun süre, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kütüphanesinin Hafız-ı Kütüplüğünü yaptığını biliyoruz.

5. İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer şehirlerinde gün geçtikçe vakıf kütüphanelerin arttığı görülür. Bunların çoğu, zamanımıza intikal etmiştir. İlk İstanbul Kütüphaneleri, Ayasofya, Zeyrek, Eyüp Sultan, Mehmed Paşa medreseleriyle, Fatih Sultan II. Mehmed'in bir üniversite olarak kurduğu külliyesindeki (Sahn-ı Seman Medresesi) fakültelerin kütüphaneleridir. İstanbul'da bağımsız olarak kurulan ilk kütüphane, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın (1635 - 1676) 1661'de kurduğu Köprülü kütüphanesidir. Büyük bir devlet adamı ve komutan olduğu kadar, bilgin bir kişi olan Köprülü Fazıl Ahmet Paşa; babasının ilk kütüphane kurma teşebbüsünü, sonradan geliştirmiş ve kend' kitaplarını da buraya vakfetmiştir. Köprülüler ailesinin vakfı olan bu kütüphane, İstanbul'da Divanyolundaki zarif binasında, değerli kitap koleksiyonlarıyla günümüzde herkesin yararına açık bulunmaktadır.
6. İstanbul'da kurulan çeşitli kütüphanelerin sayıları ikiyüz kadardır. Bağımsız olan vakıf kütüphanelerin sayıları ise otuza yaklaşır. Cumhuriyetin ilânından sonra çıkarılan 3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı Tevhid'i Tedrisat Kanunu ile vakıf kütüphanelerin bir kısmı, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Devlet Kütüphanelerine bağlanmış, cami, medrese gibi kurumlardaki kitaplar da, bu kütüphanelere katılmıştır.
7. Osmanlı İmparatorluğunda, bağımsız kütüphaneler, sadece, İstanbul'da kurulmuş değildi. Osmanlı Devletinin son zamanlarında bile, İmparatorluk sınırları içinde 763 kütüphane mevcuttu. Bunların çoğu, idarelerimizden çıkan memleketlerde kalmıştır. Diğer bir kısım önemli eserler de, yangın, yağma, bilgisizlik, ilgisizlik ve diğer nedenlerle elden çıkarılmıştır.
- Anadolu'da birçok şehir, kasaba, hattâ köylerde kurulan kütüphanelerin zengin vakıfları ve bunların idarelerine ait vakfiyeleri (yönetmelik) vardı. Bu yönetmeliklerde, kütüphanelerin bütün ihtiyaçları, memurların atanmaları, bakım, açılıp, kapanma gün ve saatleri gibi hususlar bütün ayrıntılarıyla tesbit edilmişti.

8. Osmanlı padişahlarının hemen hepsi de kitabı sevmiş ve ona önem vermişlerdir. Bu sevgi birtakım tarihi fıkralara, tiyatro ve sinema oyunlarına bile konu olmuştur :

a) Kahramanlığı kadar öfkesi ve kıyıcılığı ile de tanınmış olan Padişah IV. Murat (1609 - 1640) bir fermanla İstanbul'da toplu gezinti yerleri eğlencelerini yasaklar. Bir gün, bu yasağın ne derece uygulandığını anlamak için, birkaç nedimiyle kâğıthaneye gider. Derenin ıssız bir köşesinde, ağaçlar altında çubuk tüttürüp, hafif tertip içkili sohbete dalmış beş on ehli keyfi bir arada görünce, öfkesinden ateş kesilir :

«Bunlar kimdir, nasıl olur da benim emrimi dinlemezler?» diyerek yanlarına varır. Meğer, adamlar hem masumca eğleniyor, hem de zamanın Şeyhülislamı Yahya'nın (1553 - 164) divanını okuyor, şiirlerin havası ile mutlu oluyormuş. Padişah, esip savuracağı sırada, adamların elindeki divanı görünce birden yumuşamış :

«O !.. Bu bizim Yahya'nın kitabı imiş. Varsınlar sefaalarında olsunlar.» diyerek, yanlarından ayrılmıştır. Kellelerinin uçurulacağından tirtir titriyen adamlar, bu sefer ellerindeki kitabı yalnız zevkle değil, minnetle, şükranla da okumaya koyulmuşlardır.

b) Kitap sevgisi ve hayranlığı hakkında da birçok fıkralar anlatılır : Kitap, ödünç vermek - almak üzerine de bir fıkrayı anlatmak yerinde olur :

Ünlü bir kişi yakın bir dostuna kitaplığını gezdiriyormuş. Dostu onun son derece zengin kitaplığına hayran kalmış. Bu sırada, eşi ender bulunan bir kitaba rastlayınca : «Bu kitabı birkaç gün için alayım, okur, geri veririm.» demiş. Bu sözleri duyan ünlü kişi gülererek : «Yağma yok azizim, ben, bu kütüphaneyi zaten, bir günlüğüne ödünç aldığım kitaplarla kurdum» demiştir.

c) Kitap ödünç verme konusu, merhum vatan şairi Mehmet Akim Ersoy'un (1873 - 1936) Safahat'ında da yer etmiştir.

Kahramanlardan, Köse İmam, dostlarına verdiği kitapların geri gelmeyişinden şikâyetçidir. Ödünç ola-

rak verdiği kitapların daima alanlarda kalmış olmasından canı yanan Köse İmam, birgün kitaplarının tavanlarına kadar yükselen saflarına güzel bir nesih yazısıyla şu beyti yazıp asar :

**«Dest-i gadri müstairandan ziyanim bihessap,
Ahdim olsun, ariyet hiçkimseye vermem kitap..»**
demek isteniyor ki :

«Ödünç olarak alanların zulmünden hesapsız zararlara uğradım. Onun için, and içtim, artık kimseye kitap vermeyeceğim.»

F — SONUÇ

1 — İslâm dini, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı her insan için farz kılmıştır. İslâmın temel amacı, ilim yoluyla ilerleme ve evrimdir. Tarihsel olaylar bu gerçeği ispatlamaktadır.

Dünyamızın, bugün eriştiği uygarlık seviyesinde, müslümanların etki ve katkılarının pek büyük olduğunu, Batılılar da kabul etmektedirler. Ortaçağın başlarından itibaren kitaplar yazan, kütüphaneler kuran, ilim yuvaları vücuda getiren İslâmlara karşılık, Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinde, örneğin Saint Gal'da 400, Saint Vincent'da 1100 cilt kitap bulunuyordu. Nitekim, bu gerçeği dile getiren, Lübnan asıllı, büyük Amerikalı tarih profesörü Philip K. Kitti (1886) «The Arabs, A Short History, London, 1960 - 62 - Kısa Arap Tarihi» de diyor ki :

«Ortaçağın başlarında insanların ilerlemesine, müslümanlar kadar hizmet etmiş başka bir millet yoktur; Charlemagne ve büyük devlet adamlarının, kendi adlarını güçlkle yazdığı öğrendikleri devirde, İslâm öğrenciler, Aristo'yu tetkik ediyorlardı. Oxford Üniversitesinde, vücudu yıkamanın tehlikeli bir hareket olduğu kabul edildiği bir zamanda, her birinde 400.000 den fazla kitap bulunan onyediy büyük kütüphaneye sahip Kurtuba'daki İslâm bilginleri, günlük banyolarını zevkle yapıyorlardı.»

2 — Zamanımız toplumlarının sağ - sol kısır çekişmelerden veya olumsuz birtakım etkenlerle karşı karşıya gelmesinden insanların, mutluluk denen ortamı yitirdikleri bir gerçektir. Bütün bu tatsız, hatta bezdirici olayların doğması nedenlerinin başında bilgisizliğin geldiğini çekinmeden söyleyebiliriz.

Herkes, özellikle gençler, **okumak**, konuların aslını, mahiyetini öğrenmek mecburiyetindedirler.

Yalnız okumak, ilim sahibi olmak yeter değildir; bildiklerimizi, eskilerin irfan dedikleri, kişiyi gerçeğe, olgunluğa ulaştırıcı güçlü, sağlam bir sezîşe erdirici seviyeye getirmeliyiz. Unutmamalı ki, her yanlış davranışın, kısa sürede onarılması, etkilerinin giderilmesi mümkündür. Bilgisizlikten doğan ve toplumda kendini taassup (bağnazlık) şeklinde kabul ettirmeye çalışan zihniyetin etkilerinden doğan kötülüklerin onarılması ise pek kolay değildir. Bir toplum, meşru bütün olanakları ve kültür kurumlarıyla, manevi değerlerini geliştirip ayakta tutamıyorsa, o toplumda her türlü kötülüğü görmek tabiidir.

Şanlı atalarımızın, günümüzdekilere kıyasla, pek çok imkânsızlıklara rağmen, büyük çaba ve fedakârlıklarla meydana getirdikleri kütüphanelerden faydalanmamız ne derecededir ?

- 3 — Gerçek ilim, insanları bölücü, ayırıcı değil, birleştirici, mutluluğa erdiricidir.

İnsanlık tarihini gözden geçirelim :

Bir sürü toplumlar, olaylar görülür. Bunların içinde acıklı olanlar, üzüntü vericiler, ibret alınacaklar pek çoktur. Bunların gerçek nedenlerini, mahiyetlerini anlamaya kalkıştığımızda, başta insanların bilgisizliğini ve bundan doğan sonuçların olduğunu görürüz. Siyasi ortamlar, bilim, sanat, savaşlar gibi, toplum dalgalanmalarında, en akıllı çözüm yollarını bulmak, sağduyu ve ilim sahiplerinin işidir. Bu hasleti kazanabilmek te okumak, öğrenmek, tecrübe edinmek, temele, derinliklere inmekle mümkündür.

İşte bu gerçeğe inanan Atalarımız, insanları, toplumu bu yola sevkede bilmek için, öğretim eğitim kurumlarıyla, kütüphaneler kurmuşlardır. Kütüphaneler, bir bakımdan kötülükleri doğurabilecek aylaklıkları önler, faydalı şeylerle meşgul olabilmek fırsat ve olanaklarını sağlar. Bizler, hiç değilse, insan olarak günümüzde artık kaybolmaya yüz tutmuş olumlu hasletlerimizden sayılan kadirbilirlik yönümüzle, büyük Atalarımızı anmakla yetiniyoruz.